

الگوی راهبردی مواجهه با منافع و آسیب‌های دیجیتالی شبکه‌های اجتماعی بر مبنای دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی

ایمان عرفان‌منش¹

چکیده

فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی هم معدن طلا و هم میدان مین هستند. به منظور وحدت رویه و موضع‌گیری هوشمندانه میان مسئولان نظام، لازم است الگوی راهبردی کلانی در مواجهه با کلیت فضای مجازی و به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی انتخاب شود. این مقاله تلاش کرده است تا ضمن استفاده از ملاحظه‌های نظری چندجانبه، به واکاوی دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی با تأکید بر شبکه‌های اجتماعی بپردازد. در این راستا، ابتدا مصاحبه‌های اکتشافی با متخصصان برای دستیابی به مؤلفه‌ها و نقاط تمرکز انجام شده است. سپس براساس تحلیل مضمونی یافته‌ها، بیانات رهبری طی دهه اخیر تحلیل راهبردی شده‌اند. در مجموع، مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج به سمت طراحی الگویی راهبردی جهت‌دهی شده‌اند. این الگو شامل نقاط قوت کنونی، نقاط ضعف کنونی، فرصت‌های بالقوه، تهدیدها، دلایل زمینه‌ای تهدیدها و ضرورت‌ها و ملاحظه‌هاست.

واژگان کلیدی: رهبر انقلاب اسلامی، فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، منافع و آسیب‌های دیجیتالی، تحلیل راهبردی.

1. دکتری تخصصی جامعه‌شناسی فرهنگی، دبیر کارگروه برنامه‌ریزی و گسترش آموزش عالی علوم اجتماعی / iman.erfanmanesh@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

برای نخستین بار، اصطلاح شبکه‌های اجتماعی از سوی جی. ای. بارنز¹ در سال 1954 شکل گرفت و شبکه‌های اجتماعی اینترنتی با قالب امروزی در سال 1960 در دانشگاه ایلی‌نویز² آمریکا مطرح شدند. در سال 1984، اصطلاح فضای سایبر یا دنیای مجازی برخط³ توسط ویلیام گیسون⁴ به کار رفت. در سال 1997، نخستین سایت شبکه‌های اجتماعی به نام سیکس‌دگری⁵ راه‌اندازی شد و در سال 2002، لینکدین⁶، اُرکات⁷ و فرندستر⁸ تحول بزرگ رسانه‌ای و اجتماعی را ایجاد کردند. سپس در سال 2004 فیس‌بوک، در سال 2005 یوتیوب و در سال 2006 توئیتر معرفی شدند. در ایران از سال 1373، تلفن همراه با اندکی تأخیر نسبت به اینترنت وارد کشور شد و در نخستین سال‌ها، بیشتر در اختیار قشرها و طبقه‌های خاصی از جامعه بود و قیمت بالایی داشت. در سال 1386، تعداد خطوط تلفن همراه از تلفن ثابت پیشی گرفت (موسوی، 1389: 21). پس از رواج تلفن‌های همراه هوشمند از ابتدای دهه 90 به بعد، عضویت در و استفاده از شبکه‌های اجتماعی سرعت گرفت.

از نظر زمانی، سه مفهوم از شبکه‌های اجتماعی قابل تمایز است: الف) شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان شبکه‌ای از ارتباطات انسانی⁹؛ ب) سرویس‌های ایجاد و توسعه شبکه‌های اجتماعی¹⁰؛ ج) سرویس‌های دیجیتال ایجاد و توسعه شبکه‌های اجتماعی¹¹.

استفاده از شبکه‌ها و نرم‌افزارهای جدید آثار بلندمدتی در جامعه دارد؛ از یک سو ممکن است به رشد ارگانیک جامعه و نهادهای آن کمک کند و آن را به بلوغ و توسعه برساند و از سوی دیگر، آن را به توموری تبدیل کند که به تدریج بافت فرهنگی و اجتماعی جامعه را به نابودی بکشاند (دوگان،

1. J. A. Barnes
2. Illinois
3. Cyber-net
4. W. F. Gibson
5. Six Degrees
6. LinkedIn
7. Orkut
8. Friendster
9. Social Networks
10. Social Networking Services
11. Digital Social Networking Services

2015: 8). به عبارت دیگر، فناوری ممکن است ماهیتی مثبت یا منفی پیدا کند؛ اما آنچه سبب مفید و سودمند شدن فناوری می‌شود، مدیریت و کاربرد آن است. مدیریت فناوری، مدیریت نظام‌هایی است که بستر مناسبی برای خلق، جذب و توسعه فناوری فراهم می‌کنند و مسئولیت امور زیر را به عهده دارند (ن.ک: براون و همکاران، 2003): کسب فناوری‌های نوین و بهره‌برداری مؤثر و اثربخش از فناوری‌های موجود؛ واکنش مناسب نسبت به تغییرات و تحولات فناورانه؛ توسعه و گزینش روش‌ها، تکنیک‌ها و فرایندهای مناسب برای مواجهه با مسائل و مشکلات فناورانه.

فضای مجازی جدا از فضای زندگی مردم نیست و در امتداد دنیای روزمره کنشگران اجتماعی جریان دارد؛ از این رو همچون رواج برخی نابسامانی‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی در فضای واقعی، برخی هنجارشکنی‌ها، جرائم اجتماعی، تهدیدهای نرم و آسیب‌های روبه‌گسترش در اجتماعات و شبکه‌های فضای مجازی، در جریان است. جهانی‌بودن شبکه‌های اجتماعی مجازی سبب می‌شود برخی مرزهای متعارف اخلاقی، حریم‌های از پیش تعریف‌شده در مناسبات خصوصی و عمومی و نیز سازوکارهای محافظت از ارزش‌ها شکننده و رقیق شود. شماری از آسیب‌ها در فضای نبرد فرهنگی و رسانه‌ای جدید شدت می‌یابند یا زمینه بروز پیدا می‌کنند. آسیب‌های شبکه‌های مجازی از نظر روانی و اجتماعی طیف وسیعی را در بر می‌گیرد که برخی از آن‌ها عبارت هستند از: تغییر نگرش‌ها و باورها، کاستن از قیود اجتماعی، بحران‌های هویتی، تضعیف وابستگی‌های اجتماعی و فرهنگی، ترویج سبک‌های زندگی ناسازگار و خودبنیاد، تزلزل در نظام خانواده و زناشویی، تعرض به حریم خصوصی، برجسته‌سازی شکاف نسلی، ترویج بزهکاری و اوپاش‌گری مجازی، انحراف‌های جنسی، هتک حرمت مقدسات و ارزش‌های دینی، رواج شبهات و شایعات، تشویش اذهان، ایجاد شکاف‌های سیاسی و جناحی، تهدید وحدت ملی و اقوام.

مؤسسه¹ GWI اعلام کرده است 98 درصد مردم جهان دست‌کم یک حساب کاربری دارند و به طور متوسط، هر فرد حدود هفت حساب کاربری در شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌ها دارد.² سایت Visual Capitalist اعلام کرده است در هر دقیقه، حدود هجده میلیون پیام متنی بین کاربران جهان منتقل می‌شود.³ در ایران طبق پایش انجام‌شده در تیرماه 1398، هفتاد درصد مردم دست‌کم دارای

1. Global Web Index

2. <https://www.yjc.ir/fa/news/6985556>

3. <https://www.yjc.ir/fa/news/7017081>

یکی از شبکه‌های اجتماعی مجازی هستند.¹ براساس اعلام دبیر شورای عالی فضای مجازی در آذرماه 1397، پلتفرم² رسانه‌ای که شامل پیام‌رسان‌ها نیز می‌شود، در کشور حدود پنجاه میلیون کاربر دارد.³ سه شبکه اجتماعی اینستاگرام⁴، تلگرام⁵ و واتس‌آپ⁶ بیشترین ضریب نفوذ را داشته‌اند. این آمار نشان‌دهنده روند افزایشی گرایش مردم ایران به‌ویژه جوانان و زنان به فضای مجازی است.⁷

براساس اعلام نظر معاونت امور فضای مجازی دادستانی و دبیر کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، پس از فیلترشدن تلگرام تغییر محسوسی در ارتکاب جرایم فضای مجازی ایجاد نشده است.⁸ طبق اعلام رییس پلیس فتا در فروردین‌ماه 1398، شصت درصد جرایم اینترنتی در ایران مربوط به حوزه کلاهبرداری‌های مالی است.⁹ روزانه 250 میلیون محتوا در اینستاگرام تولید می‌شود که سی درصد آن‌ها شامل موضوعات و مسائل غیراخلاقی است و در مجموع، روزانه 12/5 میلیون محتوای خلاف ارزش‌ها منتشر می‌شود. همچنین به‌تازگی جینا هاسپل،¹⁰ رییس سازمان اطلاعات مرکزی امریکا (CIA)، فعالیت لشکر سایبری این سازمان در اینستاگرام را آغاز کرده است. رییس سازمان پدافند غیرعامل در اردیبهشت‌ماه 1398 اعلام کرده است شبکه‌های اجتماعی مهم‌ترین تهدید سال جاری به شمار می‌روند.¹¹

جمهوری اسلامی ایران در عمل، در مسیر جامعه اطلاعاتی حرکت کرده و روزبه‌روز بر شتاب آن افزوده می‌شود؛ بنابراین ضروری است نهادهای پژوهشی، قانون‌گذاری، اجرایی و نظارتی پس از شناخت علمی ابعاد مسئله، راهبردهای کلان و عملیاتی مقتضی (کاهش و کنترل) برای رویارویی با تحولات اجتماعی و فرهنگی را داشته باشند زیرا در چنین جامعه‌ای آسیب‌ها یا فرصت‌ها، از نظر اجتماعی و فرهنگی ماهیت و عملکرد تازه‌ای خواهند داشت. به‌طورکلی، نظم اجتماعی در سایه

1. <http://ispa.ir/Default/Details/fa/2094>

2. Platform

3. <https://www.yjc.ir/fa/news/6748974>

4. Instagram

5. Telegram

6. WhatsApp

7. <http://ispa.ir/Default/Details/fa/2030>

8. <https://www.yjc.ir/fa/news/6747747>

9. <https://www.yjc.ir/fa/news/6898000>

10. G. C. Haspel

11. <https://www.yjc.ir/fa/news/6913139>

امنیت محقق می‌شود و عوامل برهم‌زننده امنیت در اشکال سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و فکری قابل شناسایی هستند.

همان‌طور که در گفتمان امنیتی مقام معظم رهبری، ابعاد گوناگونی از امنیت شناسایی پذیر است، شقوق گسترده‌ای از ناامنی در عرصه زندگی نیز وجود دارد. این ناامنی‌ها سطوح فردی و اجتماعی و ذهنی و عینی را دربرمی‌گیرند. دشمن‌شناسی با مسئله پایدارکردن امنیت مرتبط است. در دکترین امنیتی رهبر انقلاب اسلامی، دشمن متکثر است. نگرش کلاسیک به مقوله امنیت و نظم جامعه، نگرشی سلبی بود که در آن، دشمن به دنبال ایجاد ناامنی‌های عینی، مشهود و ملموس بود، اما نگرش متأخر نسبت به امنیت، بیشتر جنبه ایجابی و پیشگیرانه دارد و ناامنی را متکثر در فضای واقعی، مجازی و ذهنی می‌داند. دشمن در نگرش اخیر، به سطوح فرهنگی و اخلاقی وارد می‌شود و مشی خود را تبلیغ، فضاسازی و تهاجم فرهنگی قرار می‌دهد. اگر در نگرش کلاسیک، هدف اصلی «حذف» مردم و نیروهای جبهه مقابل بود، در نگرش جدید، «جذب» آنان به سمت مقاصد خود (دشمن) دنبال می‌شود. رخنه و نفوذ در اعتقادات مردم نیازمند هوشیاری دوچندان است (شایگان و عرفان‌منش، 1398: 214-215). مفهوم «جنگ امنیتی» که از سوی رهبر انقلاب به کار رفته است، نشان‌دهنده ضرورت حفظ و تقویت هوشیاری در برابر دشمنان نظام است. ریشه جنگ امنیتی، مواجهه و مقابله تمدنی است. این جنگ صرفاً ابعاد سخت‌افزاری را دربرنمی‌گیرد، بلکه سطوح نرم‌افزاری و فکرافزاری را نیز شامل می‌شود. اساساً در تفکر مقام معظم رهبری، چشم‌انداز تمدنی نسبت به مفاهیم اساسی متعلق به حیات اجتماعی از جمله امنیت وجود دارد. رهبر انقلاب اسلامی امنیت را لازمه پیشرفت‌های متعدد در جامعه می‌داند. حیات طیبه و سبک زندگی اسلامی به‌عنوان هدف انقلاب اسلامی در سایه امنیت محقق می‌شود.

منظومه فکری رهبر انقلاب اسلامی از جهان‌بینی اسلامی سرچشمه می‌گیرد که در آن، به سطوح فرد و جامعه به همراه ملاحظه‌های مادی و معنوی مربوط به آن‌ها توجه شده است؛ از این رو، نگرشی مجموعه‌ای شکل می‌گیرد که براساس آن، رفتار عاملان اجتماعی بر آینده جامعه انسانی تأثیر می‌گذارد؛ به عبارت دیگر، نوعی نگرش تعاملی رفت‌وبرگشتی قابل ترسیم است؛ به گونه‌ای که در آن پدیده‌های روانی و اجتماعی بر یکدیگر تأثیر گذاشته، یکدیگر را محدود و مشروط می‌کنند و وضعیتی در حال شدن به سمت پویایی در جریان است (شایگان و عرفان‌منش، 1398: 209). بر این

اساس، ماهیت فناوری را نمی‌توان شر مطلق یا خیر مطلق دانست. با توجه به اینکه راهبردها برای مواجهه هوشمندانه با منافع و آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی نیازمند برخاستن از مصدری متقن، قابل اتکا و مشروع است، ضرورت دارد که مبنا و ریشه راهبردها برآمده از بیانات مدبرانه، حکیمانه و آینده‌نگرانه رهبر انقلاب باشد. در همین راستا، این مقاله تلاش کرده است الگوی راهبردی مواجهه با منافع و آسیب‌های دیجیتال را از بیانات مقام معظم رهبری دریافت و تحلیل کند. بدین‌منظور، ابتدا کلیدی‌ترین مؤلفه‌های شایسته تمرکز در مصاحبه اکتشافی با متخصصان استخراج شده و سپس تحلیل راهبردی ارائه شده است.

هدف و پرسش پژوهش

هدف اصلی عبارت است از تدوین الگویی راهبردی برای مواجهه نظام جمهوری اسلامی با منافع و آسیب‌های دیجیتال. این هدف می‌تواند برای سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و مسئولان نوعی چشم‌انداز و نقشه راه باشد.

پرسش‌های مقاله شامل دو محور اساسی است: (1) از نظر متخصصان، دلایل یا چالش‌ها برای اجرای توصیه‌ها و تأکیده‌های رهبر انقلاب درباره فضای مجازی چیست؟ (2) از دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی، الگوی راهبردی برای مواجهه با منافع و آسیب‌های دیجیتال نوپدید و برآمده از فضای مجازی (به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی) شامل کدام مؤلفه‌هاست؟

پیشینه پژوهش

شریعتی و عظیمی طرقدری (1393) پس از توجه به جنبه‌های بحران فرهنگی جنگ نرم، با استفاده از روش دلفی، راهبردهایی را در مواجهه با این تهاجم مطرح کرده‌اند. در این میان، استفاده از تجهیزات و زیرساخت‌های فرهنگی هنری مندرج در بیانات رهبر انقلاب یکی از راه‌های پایداری فرهنگی دانسته شده است.

عرفان‌منش و صادقی فسایی (1396) پس از بازخوانی بیانات رهبر انقلاب اسلامی درباره فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید، تلاش کرده‌اند ابعاد اجتماعی - فرهنگی این فناوری‌ها را برای نیل به سیاست‌گذاری کلان فرهنگی در این عرصه معرفی کنند. بر این اساس، سه بُعد کلیدی عبارتند از: (1) ویژگی‌های ماهوی و انگیزشی و جایگاه اجتماعی - فرهنگی فناوری؛ (2) تمهیدات و

ضرورت‌های اجتماعی - فرهنگی فناوری؛ 3) آسیب‌ها و تهدیدهای اجتماعی - فرهنگی فناوری. در اتصال این مؤلفه‌ها، علاوه بر ملاحظه‌های نظری اجتماعی و فرهنگی، مضامینی همچون عقاید دینی، اخلاق، پایه‌های فکری - فرهنگی، هویت ملی، تحرک، امنیت و تأکید بر عاملیت جوانان ایرانی حائز اهمیت هستند.

روشندل اربطانی و همکاران (1396) به دنبال طراحی مدل مدیریت شبکه‌های اجتماعی داخلی با رویکرد فرهنگی بوده‌اند. استدلال این پژوهش برای طراحی مدل مدیریت شبکه‌های مجازی، فراتر رفتن از فیلترکردن و توسعه کمی شبکه‌های داخلی است. این مدل که با استفاده از روش نظریه مبنایی و تکنیک مصاحبه با متخصصان پیشنهاد شده، مشتمل بر ویژگی‌های زیر است: طراحی و پیاده‌سازی شبکه ملی اطلاعات، به رسمیت شناختن شبکه‌های اجتماعی توسط حاکمیت، ایجاد زیرساخت‌های فنی و حقوقی برای احراز هویت کاربران، طراحی نظام رسانه‌ای کشور، سیاست‌های تولید و ترویج محتوا، سیاست‌های تشویقی برای شبکه‌های داخلی، ترویج فرهنگ کاربری، و طراحی شبکه‌های استاندارد و قابل رقابت.

جاوید و همکاران (1396) در پژوهشی پیرامون شناسایی و اولویت‌بندی آثار و پیامدهای منفی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی با رویکرد تحلیل سلسله‌مراتبی فازی و روش پرسش‌نامه‌ای نتایج زیر را مطرح کرده‌اند: 1) برجسته‌بودن آسیب‌هایی همچون رواج ارزش‌های غیرستی، گسست میان‌نسلی، شکل‌گیری خرده‌فرهنگ‌ها، ایجاد ناامنی، طلاق و مصرف‌زدگی؛ 2) ضرورت برگزیدن راهکارهایی همچون معرفی شبکه‌های معتبر، آموزش شبکه‌های اجتماعی، برگزاری همایش‌ها و کلاس‌های مشاوره، تقویت اوقات فراغت، تقویت خودکنترلی و خودایمنی، گسترش محتواهای داخلی مناسب.

شرف‌الدین و نوروزی اقبالی (1395) به راهکارهای نهادینه‌کردن تقوا در رفتار کاربران ایرانی شبکه‌های اجتماعی با استفاده از روش مردم‌نگاری مجازی پرداخته‌اند؛ راهکارهایی همچون آموزش سواد رسانه‌ای، الگوپردازی عملی والدین، ارائه بسته‌های عملی برای مصون ماندن از گناه و استفاده از برخی الگوها و شخصیت‌ها در سه بخش بینشی، گرایشی و ارادی، با شیوه‌های مستقیم، نیمه‌مستقیم و غیرمستقیم. این پژوهش بر تربیت دینی به‌عنوان اصلی‌ترین راهبرد مصون ماندن از آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی تأکید کرده است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، تاکنون پژوهش مستقلی دربارهٔ تدوین الگوی راهبردی در مواجهه با منافع و آسیب‌های دیجیتال با عنایت به منویات رهبر انقلاب اسلامی انجام نشده است. پژوهش‌های موجود در دو جهت حرکت کرده‌اند: نخست، معیارهایی راهبردی برای مواجهه با آسیب‌های دیجیتال در سطح ملی، و دوم، تمرکز بر بیانات رهبر انقلاب دربارهٔ فضای مجازی بدون دغدغهٔ پژوهشی برای طراحی راهبرد مواجهه با ابعاد منافع و آسیب‌ها.

ملاحظه‌های نظری

چالش‌های فرهنگی و تکنیکی برای قاعده‌مند کردن فضای بی‌قاعده

تغییر نگرش به مقولهٔ امنیت پس از جنگ سرد، سبب توجه به جنبه‌های اجتماعی و فاصله‌گرفتن از نگرش تک‌بُعدی نظامی به امنیت شد. براساس نظریه‌های مکتب کپنهاک، تغییرات تدریجی در مؤلفه‌های هویتی و ارزشی جامعه، تهدید امنیتی جدیدی به حساب می‌آید (بوزان، 1390: 34؛ نویدنیا، 1388: 15). فضای سایبری ابزاری تابع جنگ نامتقارن است، زیرا گمنامی سبب دشوار شدن ایجاد محدودیت و کنترل می‌شود (کرامر و دیگران، 1394: 276)؛ بنابراین یکی از موضوعات مرتبط با آسیب‌های اجتماعی فناوری‌های نوین، ضرورت توجه به جنگ رسانه‌ای (فرهنگی - اجتماعی) است. محتوای شبکه‌های اجتماعی ممکن است توسط گروه‌ها و جریان‌های خودجوش یا سازمان‌دهی‌شده‌ای تنظیم شده باشد که به دنبال نشر عقاید و ارزش‌های خود هستند. فقدان تناسب میان نظام باورها و هنجارهای فرهنگی اجتماعی یک جامعه با برخی از محتواها، بستر آسیب‌های اجتماعی را فراهم می‌سازد. البته ممکن است آنچه در یک جامعه هنجار یا عرف باشد، در جامعهٔ دیگر زمینه‌ساز بی‌هنجاری تلقی شود. منطق آزادی در گزینش و خصلت جهانی بودن شبکه‌های اجتماعی سبب می‌شود تا نوعی درهم‌آمیزش ناهمگن میان محتوای جاری را در آن شبکه‌ها پدید آورد و در معرض کاربران قرار دهد.

غرب در مسیر سردمداری تمدن اطلاعاتی قرار گرفته است و از رهگذر یکپارچگی ارزشی، فرهنگ استعلایی خود را بر دیگر کشورها می‌گستراند (ن.ک: هانتینگتون، 1378). استعمار مجازی از سازوکارهای قدرت نرم است که به دنبال ازبین‌بردن استقلال رأی و عضویت افراد در جامعهٔ فرهنگی غرب (امریکا) است (عاملی، 1389: 22). به‌طورکلی، آثار تخریبی فناوری‌های نوین شامل

مواردی همچون بی‌فرهنگی، فقدان شعور اجتماعی، تخریب باورهای مذهبی و بی‌اعتبارکردن نمادها و ارزش‌های ملی می‌شود؛ بنابراین فناوری حامل ایدئولوژی است (پیستمن، 1388: 13).

پیروی شبکه‌های اجتماعی پُرکاربردی مانند فیس‌بوک و اینستاگرام از سیاست‌های دولت امریکا نشان‌دهنده بی‌طرف نبودن این شبکه‌ها از نظر فنی و محتوایی است. برای مثال می‌توان به مسدودسازی صفحات از شخصیت‌های سیاسی ایران در این شبکه اشاره کرد. استفاده برخی شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک از اطلاعات شخصی کاربران برای مقاصد سیاسی موضوع آشکاری است؛ برای مثال در سال 2018، شرکت کمبریج آنالیتیکا¹ از طریق داده‌های حجیم² برآمده از اطلاعات پنجاه میلیون کاربر فیس‌بوک، راهبرد تبلیغاتی دونالد ترامپ را طراحی کرده بود.³ این مسئله به شکایت دادستان واشینگتن از فیس‌بوک منجر شد. در اقدامی دیگر، اطلاعات کاربران این شبکه اجتماعی در اختیار 150 شرکت گذاشته شده بود.⁴

کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه می‌کوشند راهبردهایی برای مواجهه فعالانه با فناوری‌های نوین و اینترنت محور و نیز پیروی شبکه‌های مجازی از قوانین داخلی کشورهای خود تدوین کنند. برای نمونه، در اطلاعیه قانون‌گذاری پیشنهادی (NPRM)⁵ کمیسیون ارتباطات فدرال ایالات متحده امریکا (FCC)⁶ که در مارس 2004 صادر شد، این موضوع تصریح شده است که آنان به دنبال جمع‌آوری شواهدی برای بازنگری مقررات مربوط به استفاده از اینترنت هستند. این کمیسیون اعلام کرده است اینترنت به‌عنوان شبکه جهانی از مرزهای تاریخی عرصه قضایی گذر کرده است. این در حالی است که اداره تحقیقات فدرال (FBI) و وزارت دادگستری بیم آن را داشت که حق نظارت بر چنین فناوری‌هایی از آن‌ها سلب شود (داتن و همکاران، 2003: 34). در انگلیس، شبکه‌های اجتماعی از نظر قانونی موظف شده‌اند نسبت به انتشار محتوای مخرب و آسیب‌زننده بر پلتفرم‌های خود پاسخ‌گو باشند؛ درغیراین صورت، تمهیداتی مانند مسدودسازی توسط دولت اجرا خواهد شد.⁷

1. Cambridge Analytica
2. Big Data
3. <https://www.yjc.ir/fa/news/6723343>
4. <https://www.yjc.ir/fa/news/6769305>
5. National of Proposed Rule Making
6. U. S. Federal Communications Commission
7. <https://www.yjc.ir/fa/news/6890496>

همچنین در سال 2019، وزارت امور اقتصادی و اجتماعی دیجیتال تایلد از تصمیم خود برای راه‌اندازی مرکزی برای مقابله با اخبار جعلی شبکه‌های اجتماعی سخن گفته است. یکی از سازوکارهای پیش‌بینی‌شده، امکان دریافت گزارش و پیام از سوی مردم (کاربران) اعلام شده است.¹

تعریف مفاهیم

1. آسیب‌های اجتماعی دیجیتال

برخی از ویژگی‌های آسیب مجازی عبارتند از (عاملی، 1390: 44-35؛ شعاع و مؤمنی، 1393: 85): دیجیتالی شدن آسیب‌ها، تبدیل آسیب مبتنی بر زمان فیزیکی به آسیب مبتنی بر زمان مجازی، تبدیل آسیب محلی به آسیب جهانی، تبدیل آسیب کند به آسیب سریع، تبدیل آسیب محدود به آسیب فراگیر، ایجاد آسیب‌هایی مبتنی بر یادگیری سریع، ایجاد آسیب‌های متکثرتر، ایجاد آسیب‌هایی بدون شفافیت از نظر غیرمعارف و غیراخلاقی بودن.

به‌طور کلی، آسیب اجتماعی به سطح پیامدی مربوط می‌شود. هنگامی که برخی مسائل اجتماعی در سطح وسیعی از جامعه گسترده شوند، پیامدهای ناسازگار و برهم‌زننده‌ای در شاکله آن نظام اجتماعی نمایان خواهد شد. چنین آثار منفی و پیامدهای اجتماعی را می‌توان «آسیب اجتماعی» انگاشت. همچنین این امکان وجود دارد که آسیب‌های اجتماعی به بازتولید مسائل و آسیب‌های دیگری بیانجامند. ماهیت آسیب‌ها، عینی - ذهنی است؛ به عبارت دیگر، ذهنیت کنشگران اجتماعی در تعریف برخی شاخصه‌های آسیبی در کنار نمودهای بیرونی، سهم دارند. تأثیرپذیری افراد از آسیب‌ها نیز یکسان نیست و عده‌ای بیشتر در معرض سویه‌های منفی اجتماعی قرار دارند. آسیب‌پذیری با متغیرهای اجتماعی دیگری مانند سن، جنس، تحصیلات، شغل و به‌طور کلی پایگاه اقتصادی اجتماعی در ارتباط است.

2. منطق راهبرد پژوهی

راهبرد² به معنای سازوکارهای پایدار و خط‌مشی برنامه‌ریزی‌شده برای مواجهه، کنش، تعامل، مقاومت یا ایجاد راهکارهایی نظری و عملی است که براساس شناخت وضعیت موجود و ترسیم دورنمایی از

1. <https://www.yjc.ir/fa/news/7045005>

2. Strategy

شرایط مطلوب توسط برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران طراحی و تدوین می‌شود. راهبرد از نظر زمانی و فوریت، ممکن است موقتی یا دائمی باشد. تنظیم این خطوط مشی بر مبنای سلسله‌ای از مطالعات و پژوهش‌های عمیق و همچنین پایش‌های میدانی انجام می‌شود. بیشتر سازوکارها توسط نهادها و سازمان‌های اجتماعی مدون می‌شوند، اما راهبردهای یک‌طرفه در مقابل راهبردهای تعاملی تعریف پذیرند. راهبردها در سطوح مختلف خُرد، میانه و کلان هستند. راهبرد بر نحوه مواجهه و توجه به چشم‌اندازی مشخص دلالت دارد.

روش

این مقاله برای یافتن مؤلفه‌ها و مفاهیم اساسی شایسته تمرکز در بیانات رهبر انقلاب، ابتدا مصاحبه‌های اکتشافی با متخصصان ترتیب داده است. عمده‌ترین هدف از مصاحبه‌ها یافتن چستی دلایل یا چالش‌ها برای توصیه‌ها و تأکیدات رهبر انقلاب درباره فضای مجازی بوده است.

جدول شماره ۱. منطق روشی و مراحل استخراج الگوی راهبردی

<p>مصاحبه‌های اکتشافی با متخصصان</p> <p>با هدف یافتن مؤلفه‌ها و مفاهیم کانونی برای تمرکز بر بیانات رهبری</p> <p>È</p> <p>تحلیل بیانات رهبر انقلاب اسلامی</p> <p>È</p> <p>استخراج الگوی راهبردی</p>
--

در این مقاله، از روش پژوهش اسنادی (DRM)، تحلیل محتوای ساختاریبخش^۱ کیفی، تحلیل عام^۲، تحلیل راهبردی^۳ و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته^۴ استفاده شده است.

در تحلیل مصاحبه‌ها با متخصصان، از «تحلیل مضمونی»^۵ بهره برده شده است که در آن، عمومی‌ترین تکنیک و شیوه مرسوم برای نظم‌دهی به داده‌ها «کدگذاری» است. در انتخاب

1. Structuring Content Analysis
2. Global Analysis
3. SWOT
4. Semi-structured Interview
5. Thematic Analysis

متخصصان، منطق نمونه‌گیری هدفمند، تیپیک، مبتنی بر ملاک، نظری و تدریجی بوده است و معیار «اشباع» برای بسندگی در جمع‌آوری داده‌ها لحاظ شده است. تعداد مصاحبه‌ها 11 مورد (دانشگاهی و حوزوی) و زمینه تخصص آن‌ها شامل علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، مدیریت راهبردی، علوم انتظامی، روان‌شناسی و فلسفه رسانه بوده است.

روش اسنادی بنا به ضرورت از تکنیک‌های تحلیل محتوا و تحلیل عام استفاده می‌کند (عرفان‌منش و صادقی فسایی، 1394: 91-61). تحلیل محتوا یکی از روش‌های کلاسیک تحلیل داده‌های متنی است و با هدف تقلیل داده‌ها انجام می‌شود. به‌طور مشخص‌تر، تحلیل محتوای ساختاریبخش به دنبال گونه‌ها یا ساختارهای صوری است. همچنین تحلیل عام شامل ساختاریبخشیدن به متن، پیگیری کلیدواژگان، یادداشت‌های ضمنی، تلخیص و دسته‌بندی است (ن.ک: فلیک، 1392: 352-347). تحلیل راهبردی عام شامل واکاوی مضمونی مؤلفه‌های چهارگانه نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهاست.¹

برای اطمینان از اعتبار منبع، تمامی بیانات رهبر انقلاب از بانک داده‌های موجود در پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار ایشان² گرفته شده‌اند. با توجه به متأخر بودن ورود و گسترش پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی میان مردم، بازه زمانی در واکاوی بیانات، 10 سال اخیر یعنی از تاریخ 88/01/01 تا 98/01/01 انتخاب شده‌اند. شناسایی کلیدواژه‌های مرتبط براساس ایده‌های برگرفته از مصاحبه‌ها با متخصصان انجام شده است.

یافته‌ها

در راستای نیل به هدف اصلی و دست‌یافتن به پاسخی جامع برای پرسش‌های مقاله و همچنین براساس روش ترکیبی اتخاذشده (مصاحبه با متخصصان و تحلیل راهبردی بیانات)، یافته‌های مقاله در دو بخش ارائه خواهند شد: (1) چستی دلایل یا چالش‌ها برای توصیه‌ها و تأکیدات رهبر انقلاب درباره فضای مجازی در مصاحبه با متخصصان؛ (2) تحلیل راهبردی بیانات رهبر انقلاب اسلامی.

1. Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats (SWOT)

2. <http://farsi.khamenei.ir/search>

۱. چستی دلایل یا چالش‌ها برای توصیه‌ها و تأکیدات رهبر انقلاب درباره فضای مجازی در مصاحبه با متخصصان

پس از کدگذاری و تحلیل مصاحبه‌های اکتشافی با متخصصان، دلایل یا چالش‌ها برای توصیه‌ها و تأکیدات رهبر انقلاب اسلامی در چهار محور اصلی شامل «دلایل ایجابی»، «چالش‌ها و تهدیدها»، «ضرورت‌ها و اقتضات» و «کاستی‌ها و موانع» شناسایی و صورت‌بندی شدند:

الف) دلایل ایجابی

- ⊕ نگاه کلان، آینده‌نگر و درازمدت رهبری در نشان‌دادن دورنما و چشم‌انداز؛
- ⊕ غلبه نگاه آسیب‌شناسانه اجتماعی نسبت به منافع سیاسی برخلاف تصور مردم؛
- ⊕ اولویت قرار دادن مقوله‌های خانواده، امید و آگاهی در عرصه رسانه توسط رهبری؛
- ⊕ لزوم دشمن‌شناسی فرهنگی؛
- ⊕ تأکیدات به دلیل ملی بودن مسئله؛
- ⊕ توجه رهبری به فرهنگ، سبک زندگی و تمدن اسلامی؛
- ⊕ تبدیل شدن رسانه به فرهنگ و اهمیت یافتن تجربه دیجیتال و رسانه‌ای؛
- ⊕ ایفای نقش در برساختن هویت‌ها، عواطف و باورهای دینی افراد؛
- ⊕ اهمیت حفظ امنیت ملی به دلیل موقعیت و جغرافیای سیاسی کشور؛
- ⊕ ابزاری برای تثبیت مؤلفه‌های هویتی؛
- ⊕ ابزاری برای پیشبرد آرمان‌های یک نظام اجتماعی.

ب) چالش‌ها و تهدیدها

- ⊕ شباهت جامعه آسیب‌دیده به کشتی سوراخ در فهم اهمیت آسیب‌ها؛
- ⊕ توجه رهبری از دریچه نفوذ، تهاجم و تأثیر فرهنگی به موضوع؛
- ⊕ تناسب‌نداشتن مطالب القاشونده کنونی با واقعیت‌ها و اصالت‌های فرهنگی جامعه؛
- ⊕ خطر انقطاع ارتباط فرد با خدا، هم‌نوع و واقعیت موجود؛
- ⊕ خطر برجسته‌نشدن، کتمان‌کردن و سرپوش‌گذاشتن بر واقعیت‌ها؛
- ⊕ خطر جابه‌جاشدن ارزش‌ها و اولویت‌ها؛

- ⊕ ایجاد اختلال در انسجام اجتماعی و فرهنگی؛
- ⊕ ایجاد شک و شبهه یا کم و بی‌اهمیت کردن باورهای دینی؛
- ⊕ امکان عقیم‌سازی حساسیت فرد به مسائل پیرامونی؛
- ⊕ ایجاد تغییر فرهنگی برخلاف پیش‌بینی‌ها و پیش‌فرض‌های سیاست‌گذاری‌ها و راهبردهای فرهنگی؛
- ⊕ بیشتربودن آسیب‌های این فضا نسبت به مواهبش؛
- ⊕ امکان وقوع چالش امنیتی در پی چالش‌های اجتماعی، فرهنگی و تربیتی؛
- ⊕ بیشتربودن روش‌های اقناعی در فرهنگ در حال ترویج در شبکه‌ها؛
- ⊕ خطر سربازشدن برای فرهنگ دشمن؛
- ⊕ نقش شبکه‌ها در بروز بسیاری از بحران‌های اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و امنیتی تجربه‌شده در کشور؛
- ⊕ ایجاد تزلزل در ستون خیمه فرهنگ و هویت؛
- ⊕ نقش در تشویش اذهان عمومی و بی‌نظمی اجتماعی؛
- ⊕ ایجاد آسیب‌های اجتماعی و فسادهای اخلاقی؛
- ⊕ ایجاد شکاف فرهنگی بین‌نسلی؛
- ⊕ ایجاد دسیسه‌ها، شایعه‌ها و تخریب‌ها برای جلوگیری از حضور مردم در صحنه‌های اجتماعی؛
- ⊕ تأثیر بر کاهش وحدت ملی، شکاف فرهنگی و شکاف اقوام؛
- ⊕ تشدید بی‌نظمی‌ها به دلیل ناآگاهی و بی‌تدبیری؛
- ⊕ خطرپذیرتربودن ایران به دلیل داشتن موقعیت خاص در منطقه؛
- ⊕ تهدیدشدن امور اخلاقی و دینی؛
- ⊕ ایجاد نوعی تنوع در جهت ازهم‌گسیختگی؛
- ⊕ فعالیت کاربرانی با قصد شوراندن گروه‌ها و مردم در جهت ازهم‌گسیختن نظام سیاسی؛
- ⊕ تأثیر منفی بر احساس امنیت عمومی؛
- ⊕ تقویت فرایندهای سکولاریسم؛
- ⊕ تضعیف تقیدات اخلاقی و دینی مانند برخی مناسک؛

- ⊕ ایجاد رفتارهای متعارض در افراد؛
- ⊕ گرفتن تدریجی قدرت کنترل فرد بر خویش؛
- ⊕ کاستن از برخی حریم‌ها؛
- ⊕ قطع شدن برخی روابط فرد با خانواده و دوستان؛
- ⊕ تشدید مسائل سرنوشت‌ساز مانند جمعیتی، خانوادگی، فاصله طبقاتی و هویتی؛
- ⊕ تغییر هویت واقعی جوانان از نظر دیدگاه، عملکرد و ارزش‌ها؛
- ⊕ آشکارنبودن ویژگی‌های سنی، روشی و ترفندهای دشمن در جنگ نرم پیچیده؛
- ⊕ بالاتر بودن قدرت جنگ نرم از بمب هسته‌ای به دلیل سرعت و شدت آسیب‌های برگشت‌ناپذیر.

ج) ضرورت‌ها و اقتضائات

- ⊕ ضرورت نشستن در آینده و نگاه کردن به زمان حال؛
- ⊕ کنترل به‌عنوان سیاستی موقت و ضرورت برنامه‌سازی برای آینده؛
- ⊕ ضرورت طراحی برنامه هوشمندانه براساس آینده‌پژوهی؛
- ⊕ شکست همگان در صورت بی‌توجهی به توصیه‌های رهبری؛
- ⊕ ضرورت افزایش کارایی و فعالیت مسئولان؛
- ⊕ ضرورت تقسیم کار براساس کدهای تخصصی؛
- ⊕ ضرورت توجه به اردوگاه و نقشه‌های دشمن با سوءاستفاده از سازوکارهای روان‌شناختی در جنگ نرم؛
- ⊕ اهمیت انسجام، آمادگی و داشتن ابزارهای فرهنگی برای مقابله با اتاق فرمان عملیات دشمن؛
- ⊕ تلقی اشتباه از آسیب‌ها به‌عنوان هزینه‌های کوتاه‌مدت دوران گذار؛
- ⊕ بیشتربودن واقعیت و حقیقت فضای مجازی نسبت به فضای بیرونی؛
- ⊕ الگو بودن حضور فعال رهبری در این فضا؛
- ⊕ ضرورت تربیت افراد متناسب با جامعه اسلامی؛
- ⊕ ضرورت حضور فعالانه و مداوم جوانان کارآمد و بانگیزه.

د) کاستی‌ها و موانع

- ⊕ چالش تقدم حرف‌زدن بر عمل‌کردن در جامعه ایرانی؛
  - ⊕ پرهیز از شعارزدگی و تبلیغات بی‌اثر؛
  - ⊕ اشتباه‌بودن برخی راه‌های طی‌شده؛
  - ⊕ نبودن مرجعی برای رفع سردرگمی نوجوانان از تعارض برخی آموزش‌های رسمی در مدارس با مطالب شبکه‌های اجتماعی؛
  - ⊕ نگرانی رهبری از انفعال موجود؛
  - ⊕ چالش نگاه موقتی، پروژه‌ای و حزبی مسئولان؛
  - ⊕ مصمم‌تر و مطلع‌تر‌بودن رهبری از فضای مجازی نسبت به برخی مسئولان تصمیم‌گیر؛
  - ⊕ چالش پرداختن به مسائل سطحی، نخنما و ساده به جای مسائل اصلی؛
  - ⊕ کم‌کاری نخبگان و سیاست‌گذاران؛
  - ⊕ سستی و تنبلی موجود.
- محورهای چهارگانه در مصاحبه با متخصصان شامل تعدادی مقوله‌های مرکزی است. این مقوله‌ها با در نظر گرفتن طراحی الگوی راهبردی استخراج شده‌اند. با توجه به اقتضای کدگذاری نظیر به نظیر، از منطق روشی پالایش و معناکاوی استفاده شده است.

جدول شماره 2. مقوله‌های مرکزی گرفته‌شده از مصاحبه با متخصصان

<ul style="list-style-type: none"> ⊕ توجه به نگرش آسیب‌شناسانه اجتماعی، کلان، آینده‌نگر و درازمدت رهبری در نشان‌دادن دورنما و چشم‌انداز ⊕ اولویت قراردادن مقوله‌های خانواده، امید و آگاهی ⊕ لزوم دشمن‌شناسی فرهنگی ⊕ توجه به فرهنگ، سبک زندگی و تمدن اسلامی ⊕ در نظر گرفتن موقعیت و جغرافیای سیاسی کشور ⊕ ابزاری برای پیشبرد آرمان‌های یک نظام اجتماعی 	محور (1)
<ul style="list-style-type: none"> ⊕ در نظر داشتن توصیه‌های رهبری درباره نفوذ، تهاجم و تأثیر فرهنگی ⊕ ترویج اولویت‌ها و جلوگیری از عقیم‌شدن حساسیت فرد به مسائل پیرامونی ⊕ پاسخ به شبهات 	محور (2)

<ul style="list-style-type: none"> ⊕ مواظبت از خطر سربازشدن برای فرهنگ دشمن ⊕ مراقبت از وحدت ملی در برابر شکاف فرهنگی و شکاف اقوام ⊕ مقابله با فعالیت کاربرانی با قصد شوراندن گروه‌ها و مردم در جهت ازهم‌گسیختن نظام سیاسی ⊕ رصد فرایندهای سکولاریسم ⊕ احیای برخی حریم‌ها ⊕ مراقبت از مسائل سرنوشت‌ساز مانند جمعیتی، خانوادگی، فاصله طبقاتی و هویتی 	
<ul style="list-style-type: none"> ⊕ توجه به اردوگاه و نقشه‌های دشمن با سوءاستفاده از سازوکارهای روان‌شناختی در جنگ نرم ⊕ تلقی نکردن آسیب‌ها به‌عنوان هزینه‌های کوتاه‌مدت دوران گذار ⊕ توجه به الگوبودن حضور فعال رهبری در این فضا 	محور (3)
<ul style="list-style-type: none"> ⊕ پرهیز از شعارزدگی و تبلیغات بی‌اثر ⊕ توجه به نگرانی رهبری از انفعال موجود ⊕ پرهیز از نگاه موقتی، پروژه‌ای و حزبی در برنامه‌ها ⊕ پرداختن به مسائل اصلی به جای مسائل سطحی، نخ‌نما و ساده 	محور (4)

2. تحلیل راهبردی بیانات رهبر انقلاب اسلامی

براساس یافته‌ها و تحلیل‌های پیشین، مؤلفه‌ها و مفاهیم شایسته تدقیق در منویات رهبر انقلاب شامل موارد زیر است: فضای مجازی، دنیای مجازی، محیط مجازی، شبکه مجازی، شبکه اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی، شبکه اینترنتی، شبکه‌های اینترنتی، شبکه پیام‌رسان، کانال‌های اجتماعی، کانال‌های اینترنتی، فیس‌بوک، توئیتر، پیامک، تلفن همراه، موبایل، اینترنت، مجازی، سایبری، رسانه‌ای، الکترونیکی، نرم‌افزار، سخت‌افزار، شبکه ملی اطلاعات، ارتباطات رسانه‌ای، فضای رسانه‌ای، رسانه‌های الکترونیکی، ابزارهای فرهنگی، جنگ رسانه‌ای، جنگ روانی، جنگ نرم، جنگ صلیبی، جنگ فرهنگی، نبرد فرهنگی، ناتوی فرهنگی، تهاجم فرهنگی، تهاجم نرم.

در مجموع پس از جست‌وجو، کدگذاری و تحلیل راهبردی، محورهای اصلی بیانات رهبر انقلاب شامل این موارد است: نقاط قوت کنونی، نقاط ضعف کنونی، فرصت‌های بالقوه، تهدیدها، دلایل زمینه‌ای تهدیدها، و ضرورت‌ها و ملاحظه‌ها. براساس منطبق مضمون‌یابی، می‌توان روی هر یک از این محورها سنخ‌شناسی انجام داد.

1-1. سنخ‌شناسی نقاط قوت کنونی

رهبر انقلاب بر دو سنخ «ظرفیت‌های هنجاری و اخلاقی» و «ظرفیت‌های علمی» تأکید کرده‌اند؛ بنابراین لازم است نقاط قوت کنونی حفظ، تقویت و توسعه یابند.

جدول شماره 3. سنخ‌شناسی نقاط قوت کنونی در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

ظرفیت‌های هنجاری و اخلاقی	روحیه مقاومت و استقلال‌طلبی؛ داشتن انگیزه حضور در فضای مجازی؛ تقویت مجالس دینی؛ اعتقاد جوان انقلابی؛ آگاهی از خطر تقلید فرهنگی
ظرفیت‌های علمی	پیشرفت دانش‌های فضای مجازی

2-2. سنخ‌شناسی نقاط ضعف کنونی

رهبر انقلاب به چهار سنخ «غفلت از جوانب واقعیت مسئله»، «ضعف‌های ساختاری»، «ضعف‌های اخلاقی» و «ضعف در نحوه مصرف» اشاره کرده‌اند. پس باید نقاط ضعف کنونی حذف، تضعیف و با آن‌ها مقابله شود.

جدول شماره 4. سنخ‌شناسی نقاط ضعف کنونی در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

غفلت از جوانب واقعیت مسئله	سهل‌انگاری نسبت به فضای مجازی؛ غفلت از جنگ رسانه‌ای؛ کنترل‌نکردن فضای مجازی؛ درک‌نکردن صحیح اهمیت مسئله توسط مسئولان؛ چالش با غیرقابل‌کنترل و غیرمنضبط‌بودن فضای مجازی
ضعف‌های ساختاری	حمایت‌نکردن از دانش فضای مجازی جوانان؛ کوتاهی در ایجاد شبکه ملی اطلاعات
ضعف‌های اخلاقی	دروغ‌بودن تهمت‌ها در فضای مجازی؛ تضعیف جریان انقلابی؛ برهم‌زدن ذهنیت جامعه؛ غفلت از روحیه جهادی و ایثار
ضعف در نحوه مصرف	سرگرم‌شدن با فضای مجازی؛ سرگرم‌شدن به مطالب فرعی؛ هوس‌بازی در خرید نوع جدیدتر تلفن همراه

3-2. سنخ‌شناسی فرصت‌های بالقوه

رهبر انقلاب بر هفت سنخ «آگاهی مردم»، «استفاده و حضور مجازی»، «ظرفیت‌های فرهنگی، اخلاقیات و ارزش‌ها»، «بُعد شناختی و برنامه‌ریزی»، «اقدامات زیرساختی»، «برنامه‌های سلبی» و «ظرفیت‌های دنیای واقعی» تأکید کرده‌اند؛ بنابراین لازم است فرصت‌های بالقوه احیا و بالفعل شوند.

جدول شماره 5. سنخ‌شناسی فرصت‌های بالقوه در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

آگاهی مردم	هشیاری مردم برای مقابله با شایعه‌سازی؛ همراهی با اهداف نظام؛ برانگیخته‌شدن مخاطبان جهانی برای یافتن واقعیت‌های نظام؛ مردم به‌عنوان ریشه و متصل‌شدن مسئولان به آنان
استفاده و حضور مجازی	ابزار مقابله با دشمن؛ ارسال پیام و اهداف به سراسر جهان؛ منافع فضای مجازی؛ گسترش مفاهیم و معارف اسلامی و رصد شبهات؛ حضور فکری؛ تشکیل کمپین‌های عمومی در دنیای اسلامی؛ سلاح ارتباطات رسانه‌ای و تبلیغات
ظرفیت‌های فرهنگی، اخلاقیات و ارزش‌ها	سهم نخبگان در عدالت‌خواهی، انحصار شکنی، ستم‌ستیزی و رسیدگی به مسائل گوناگون مردمی؛ ترویج دفاع مقدس؛ وحدت ملی و اجتماعی؛ حفظ مفاهیم شهادت، مجاهدت و صبر؛ تقویت حصار و خاکریز فرهنگی؛ اهمیت دادن به سبک زندگی اسلامی - ایرانی؛ ترویج فرهنگ متناسب با اقتصاد مقاومتی؛ فرهنگ انقلابی و اسلامی؛ تعلیم و گسترش مفاهیم و معارف اسلامی
بُعد شناختی و برنامه‌ریزی	اقدامات برای آسیب‌های اجتماعی فضای مجازی؛ ضرورت همراهی دانشگاه‌ها؛ تشکیل هیئت‌های اندیشه‌ورز در رأس و در لایه‌ها؛ نقش روحانیون در مواجهه با مسائل فکری و دل‌مشغولی‌ها؛ داشتن طرح‌های تبیینی و اقناعی
اقدامات زیرساختی	استفاده از بیشترین، وسیع‌ترین و سریع‌ترین ابزارهای جدید ارتباطاتی؛ راه‌اندازی شبکه ملی اطلاعات؛ استفاده از امکانات موجود
برنامه‌های سلبی	برخورد با عناوین مجرمانه
ظرفیت‌های دنیای واقعی	تقویت مساجد؛ توجه به ارتباط رو در رو

4-2. سنخ‌شناسی تهدیدها

رهبر انقلاب به هفت سنخ «غفلت از دشمن‌شناسی»، «اقدامات و تبلیغات روانی»، «تخریب باورهای نسل جدید»، «بی‌اخلاقی‌ها و بی‌هنجاری‌های داخلی»، «تهدیدهای ماهوی فناوری‌های نوین»، «تهدیدهای سیاسی و امنیتی» و «تهدیدهای فرهنگی و ارزشی» اشاره کرده‌اند؛ بنابراین باید ضمن شناخت ابعاد تهدیدها، شیوه مواجهه و مقابله با آنها نیز طراحی شود.

جدول شماره 6. سنخ‌شناسی تهدیدها در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

غفلت از دشمن‌شناسی	غفلت در مرزبندی با دشمن؛ غافل کردن افسران جنگ نرم و جذب آن‌ها؛ خواب‌ماندن افراد اندوهگین، ناامید و ترسیده کردن ملت؛ سرازیر شدن تصویرهای دروغین؛ توپخانه دروغ‌پردازی و بزرگ‌نمایی مشکلات؛ ارائه آمارهای بی‌پایه، تخریب چهره‌های مورد قبول مردم، دروغ‌انگاری و کتمان موفقیت‌ها؛ تعمیم‌دادن ناموفقیت‌ها، ضعف‌ها و کاستی‌ها؛ بدبین کردن و گرفتن اعتماد به نفس مردم؛ تاریک نشان دادن آینده؛ انتشار نظرسنجی‌های دروغین؛ القای سیاست‌های دنیای استکبار با تحریف، پنهان‌کاری و دروغ؛ اثرگذاری بر باورهای مردم؛ القای ناتوانی؛ رصد کردن مسائل و تولید محتوای متناسب با آن؛ ایجاد خمودگی و کاستن از نشاط میان مردم؛ دل‌سرد کردن مردم؛ سست نشان دادن رابطه مردم با اهداف نظام و اسلام؛ تحمیل فکر و روش ستمگرانه
تخریب باورهای نسل جدید	تأثیر در فضای عمومی زندگی و اختلال در صفوف یکپارچه جوانان مؤمن؛ عوامل گمراه‌کننده فتنه‌ها؛ تلاش علیه حجاب برای فریب دختران؛ در معرض تبلیغات مضر قرار داشتن؛ جذب جوانان به گزینه‌گرایی جنسی افراطی؛ تهدیدهای خطرناک فکری؛ تأثیر بازی‌های اینترنتی بر تسخیر ذهن
بی‌اخلاقی‌ها و بی‌هنجاری‌های داخلی	صدمه دیدن فضای عمومی کشور در پی وجود اهانت و تهمت؛ رواج بدگویی، تهمت، بزرگ‌کردن ضعف‌ها و ازبین‌بردن آبرو
تهدیدهای ماهوی فناوری‌های نوین	شباهت گزاره‌های درست و نادرست با هم؛ اطلاعات غلط، اطلاعات مضر، شبه‌اطلاعات و اطلاع‌نمایی؛ بروز سوءبرداشت، اختلاف و کدورت؛ انتساب حرف‌های گوناگون به اشخاص؛ رواج آسان و سریع مکاتب، افکار تازه و شبهات
تهدیدهای سیاسی و امنیتی	تلاش علیه هویت مردم و موجودیت نظام و انقلاب؛ تجهیز، آموزش و تسلیح مزدوران برای مقابله با نظام اسلامی و جان مردم؛ ترویج جدایی دین از سیاست
تهدیدهای فرهنگی و ارزشی	تلاش علیه هویت مستقل فرهنگی زن ایرانی مسلمان؛ بی‌تفاوت کردن مردم از آرمان‌ها و خارج کردن آنان از صحنه؛ مقابله با ایمان، اعتقادات، سلامت نفس، عفت و حیای مردم به‌ویژه جوانان؛ مهندسی اطلاعات به منظور القای تقلید از بیگانه در سبک زندگی؛ نفوذ و تسلط فرهنگی بیگانه؛ انتشار فرهنگ لجام‌گسیخته دور از هنجارهای اخلاقی و انسانی؛ معنویت‌زدایی، دین‌زدایی، عصمت‌زدایی و ضدیت با اخلاق؛ تغییر مسیر حرکت مردم، به زانو درآوردن اسلام و الگوشدن جامعه شیعه؛ شبهه‌آفرینی، اخلال در عقیده و ایجاد اختلاف؛ تضعیف انگیزه‌های معنوی و تقویت شهوات؛ انهدام ایمان‌ها، معرفت‌ها و عزم‌ها به‌عنوان سنگ‌های معنوی

2-5. سنخ‌شناسی دلایل زمینه‌ای تهدیدها

رهبر انقلاب بر هشت سنخ «دلایل ماهوی فناوری‌های نوین»، «دلایل روانی - اجتماعی چندجانبه»، «دلایل سیاسی و امنیتی»، «دلایل فرهنگی»، «ویژگی‌های ذاتی دشمن»، «دلایل اقتصادی»، «دلایل ارزشی و اعتقادی» و «دلایل امنیتی داخلی» تأکید کرده‌اند؛ بنابراین لازم است طبق قاعده عقلانی مقابله با علت‌ها به جای معلول‌ها، دلایل زمینه‌ای تهدیدها شناسایی و برای مقابله با آن‌ها چاره‌اندیشی شود.

جدول شماره 7. سنخ‌شناسی دلایل زمینه‌ای تهدیدها در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

دلایل ماهوی فناوری‌های نوین	رعایت نشدن «صدق»؛ از بین بردن نفس انسان؛ منافع فضای مجازی برای دشمن؛ لغزشگاه تلقی شدن به دلیل زندگی و تنفس نسل جوان؛ کارکرد دوگانه در ایجاد وحدت یا اختلاف
دلایل روانی - اجتماعی چندجانبه	ایجاد اضطراب، اختلاف و تهمت میان مردم؛ دروغ‌پراکنی، اغواگری، فتنه‌انگیزی، ترویج فساد و تحریک افراد؛ تصویرسازی غلط از وضع کشور؛ سرگردان کردن مردم؛ جلوگیری از استمرار و استقامت مردم؛ تهی شدن نظام از عناصر قدرت؛ به دنبال افسران جنگ نرم فاقد شجاعت، امید، انگیزه، تحرک، توان جسمی و فکری، خوش‌بین به دشمن و بدبین به عقبه خود؛ به خدمت گرفتن جوانان متناسب با اهداف خود و رواج ولنگاری و بی‌کاری میان آنان؛ پنهان کردن پیشرفت‌ها، قوت‌ها و نقاط جوشش؛ تغییر محاسبات و اراده؛ از کار انداختن نسل فعال و عناصر محرک جوان؛ غبارآلود کردن فضا به منظور گرفتن آگاهی و بصیرت کنونی از مردم؛ تبدیل نقاط قوت به نقاط ضعف و فرصت‌ها به تهدیدها؛ تخریب ذهن به جای تعمیر ذهن؛ نفوذ، دروغ، شایعه‌پراکنی، ایجاد تردید، رواج بدبینی و قراردادن مردم مقابل یکدیگر
دلایل سیاسی و امنیتی	مواجهه مردم با انقلاب و نظام؛ حمایت از فتنه‌گران سیاسی؛ ایجاد تزلزل و شکاف در اتحاد مذاهب، اقوام، مناطق، سازمان‌ها و احزاب؛ سرنگون کردن انقلاب و نظام اسلامی ایران
دلایل فرهنگی	حمله به اخلاق، خانواده، هویت و تاریخ کشور
ویژگی‌های ذاتی دشمن	هم حماقت و هم خبثت؛ بیشتر شدن انگیزه و روش‌های دشمنان برای نفوذ در حصار فرهنگی؛ باور نداشتن دشمن به آزادی فکر و عقیده در فضای مجازی
دلایل اقتصادی	کاستن از ارزش پول ملی و قدرت خرید

دلایل ارزشی و اعتقادی	تلاش علیه اعتقاد و ایمان مردم؛ گرفتن ایمان، حیا، اخلاق و پایبندی به شریعت؛ دورکردن جوانان از دین، مقدسات، عفت و حیا؛ دورکردن مردم از عرصه جهاد و مقاومت؛ وجود جنگ صلیبی بین قدرت استکباری با اسلام؛ منصرف کردن جوانان از دین و نظام اسلامی و ایجاد اختلاف میان آنان
دلایل امنیتی داخلی	اطلاع‌نداشتن مردم از برخی اقدامات پیچیده برای انحراف افکار

6-2. سنخ‌شناسی ضرورت‌ها و ملاحظه‌ها

رهبر انقلاب به دوازده سنخ «انتخاب نوع مواجهه با مسئله»، «دشمن‌شناسی چندجانبه»، «تأثیرپذیری دنیای واقعی از مجازی»، «شناسایی مسئله و فهم ابعاد آن»، «توجهات اخلاقی همگانی»، «توجهات اخلاقی مسئولان» و «اقدامات و برنامه‌ریزی‌های تربیتی و آموزشی»، «تدابیر صحیح فنی»، «تقویت ظرفیت‌های دنیای واقعی»، «استفاده از ظرفیت‌های دنیای مجازی»، «توجه به ویژگی‌های ماهوی فناوری‌های نوین» و «قانون‌گرایی» اشاره کرده‌اند؛ بنابراین پیش از گزینش هر راهبردی، باید به ضرورت‌های اولیه برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات توجه کرد.

جدول شماره 8. سنخ‌شناسی ضرورت‌ها و ملاحظه‌ها در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

انتخاب نوع مواجهه با مسئله	دو نوع مواجهه مدبرانه و سهل‌اندیشانه؛ آمادگی و اقتدار از طریق حضور و داشتن ابتکار و انگیزه؛ تبلیغ درست از طریق سینه‌به‌سینه شدن با دشمن حقیقت؛ مخاطب‌شناسی به لحاظ ظرفیت‌ها، چگونگی برقراری ارتباط و تنوع فرهنگی؛ تفاوت رشد ابزارهای فرهنگی با پیشرفت فرهنگ
دشمن‌شناسی چندجانبه	مرزبندی با دشمن؛ کم‌رنگ‌نشدن مرز؛ فهم درست واقعیت‌های ایران و جهان؛ فهم چگونگی اقدامات دشمن و نقشه‌هایش؛ مراقبت از شگردهای دشمن؛ مراقبت از ایجاد خطوط موازی و رقیب‌سازی؛ سوءظن به جریان رسانه‌ای دشمن؛ گزینش موضع تهاجم در کنار موضع دفاع؛ شناخت تهدیدهای الکترونیکی؛ اطلاع از قصد، موقع و چگونگی حمله دشمن؛ تجربه جاسوسی غربی‌ها از یکدیگر؛ تجربه تهاجم فرهنگی سایر کشورها؛ شناخت روش‌های مختلف؛ شناخت ابعاد دشمن و دشمنی؛ هشباری به دلیل نشناختن و ندیدن دشمن
تأثیرپذیری دنیای واقعی از مجازی	تأثیر مرزبندی مجازی بر محیط فرهنگی؛ فضایی حقیقی به دلیل حضور در زندگی؛ تأثیر حل مسائل مجازی در مدیریت کشور؛ بزرگ‌ترشدن از فضای حقیقی

<p>متمرکز کردن نیرو در ضربه‌زدن به مهاجم؛ سخت‌تر بودن جنگ فرهنگی؛ انکارناپذیری جنگ فرهنگی؛ گسترده‌تر و خطرناک‌تر بودن جنگ نرم؛ جنگ عمقی به دلیل طولانی‌مدت بودن ظهور نتایج؛ موقت بودن پیروزی؛ کنارماندن از تهدیدها؛ مطالعه، پژوهش و اقدام؛ استفاده و مشورت با متخصصان</p>	<p>شناسایی مسئله و فهم ابعاد آن</p>
<p>پرورشیدن جسم‌ها و جهنمی شدن روح‌ها؛ ایستادگی مردم؛ جلوگیری از تعمیم‌دادن فساد؛ پرداختن به متن؛ جلوگیری از گسترش مطالب مغایر با ارزش‌های جامعه و هویت ملی؛ استفاده درست و مطابق با فرهنگ؛ تأثیرپذیرفتن از مطالب؛ حفظ اصل وحدت؛ مقید کردن خود به اخلاق اسلامی و قانون؛ نگاه خوش‌بینانه و امیدوارانه؛ توجه‌نکردن به شایعه‌ها</p>	<p>توجهات اخلاقی همگانی</p>
<p>تفاوت انتقاد منطقی با ناامید کردن؛ تکرار نکردن حرف‌های دشمن؛ امیددادن و پشتیبانی کردن از جوانان؛ شنیده‌شدن صدای واحد توسط مسئولان؛ تفاوت اظهارنظر برخی کاربران با مسئولان؛ ملاک قراردادن ارزش‌های معنوی در دیپلماسی سایبری؛ یکسان تلقی نکردن منفی‌بافی و یکسونگری</p>	<p>توجهات اخلاقی مسئولان</p>
<p>تربیت معنوی نسل جوان؛ پاسخ‌گویی به شبهات متراکم و پرتاب‌شده؛ ارائه شاخص به جوانان با تقویت روحیه انقلابی؛ تأمین شدن اخلاق با تربیت دینی و انقلابی؛ تربیت صحیح نسل جدید</p>	<p>اقدامات و برنامه‌های تربیتی و آموزشی</p>
<p>وجود خط قرمز؛ مترادف نبودن کنترل با محروم کردن مردم؛ افزایش سرعت اینترنت در کنار تمهید برای مطالب مضر؛ بستن به‌عنوان اقدامی خارج از عقلانیت</p>	<p>تدابیر صحیح فنی</p>
<p>ایجاد گفت‌وگو واقعی به دلیل ناکافی بودن فضای مجازی</p>	<p>تقویت ظرفیت‌های دنیای واقعی</p>
<p>مبارزه با کفر، نفاق و عناد با دین؛ آشنایی روحانیون با جنبه‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری؛ افسران جنگ نرم فعال و اثرگذار؛ تولید و ترویج بازی‌های داخلی؛ پیگیری دفاع الکترونیکی</p>	<p>استفاده از ظرفیت‌های دنیای مجازی</p>
<p>دارای هم منافع و هم مضرات؛ دنیایی روبه‌رشد، توقف‌ناپذیر و بدون انتها؛ استفاده به دلیل جنگ میان فکرها و اراده‌ها</p>	<p>توجه به ویژگی‌های ماهوی فناوری‌های نوین</p>
<p>معتبر دانستن و عمل کردن به مصوبات؛ قانون‌گرایی و قانون‌مداری برای ازمیان برداشتن آسیب‌ها</p>	<p>قانون‌گرایی</p>

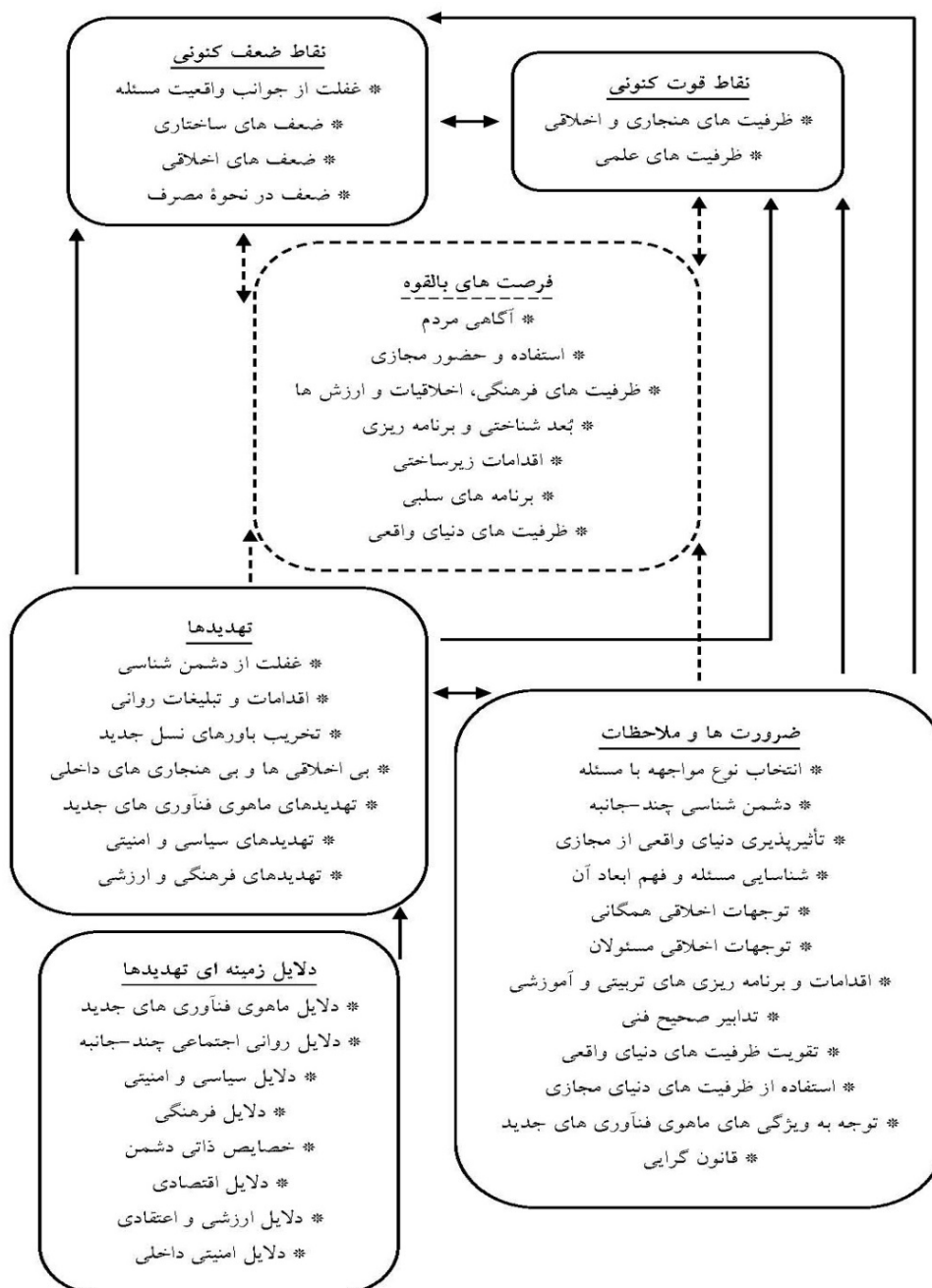
نتیجه‌گیری

در این مقاله کوشش شد پس از واکاوی نظر متخصصان درباره دلایل یا چالش‌های توصیه‌ها و تأکيدات مقام رهبری در سال‌های اخیر پیرامون فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، به طور هدفمند بیانات ایشان تحلیل راهبردی شود. نظر متخصصان در چهار محور شامل دلایل ایجابی، چالش‌ها و تهدیدها، ضرورت‌ها و اقتضائات و کاستی‌ها و موانع، شناسایی شد. تحلیل مصاحبه‌ها نشان می‌دهد عمده‌نظرات شامل دیدگاهی آسیب‌شناسانه نسبت به فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی است؛ به عبارت دیگر، سهم منافع نسبت به آسیب‌ها بیشتر است. با بررسی بیانات رهبری نیز مشخص شد ایشان موضعی احتیاطی را برگزیده‌اند.

در مجموع، با توجه به سنخ‌شناسی‌های انجام‌گرفته از تحلیل راهبردی، می‌توان به الگویابی نظری از بیانات رهبر انقلاب اسلامی دست یافت. در تحلیل راهبردی مشخص شد بیانات ایشان علاوه بر چهار رکن نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌های بالقوه و تهدیدها، بر دو رکن دیگر شامل «دلایل زمینه‌ای تهدیدها» و «ضرورت‌ها و ملاحظه‌ها» نیز استوار است. به نظر می‌رسد چنین تمرکزی نمایانگر ریشه‌یابی، توجه به علل (به جای معلول) و شاخص عمل‌گرایی در رویکرد مقام معظم رهبری باشد. به‌طورکلی، حفظ هویت فرهنگی، سبک زندگی، تمدن و ارزش‌های اسلامی به‌ویژه برای نسل جوان در کنار سایر ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برجسته است.

نمودار شماره ۱. الگوی راهبردی «نقاط قوت کنونی، نقاط ضعف کنونی، فرصت‌های بالقوه، تهدیدها، دلایل زمینه‌ای تهدیدها، ضرورت‌ها و ملاحظه‌ها» در بیانات رهبر انقلاب اسلامی

فهرست منابع

- بوزان، باری (1390)، مردم، دولت‌ها و هراس، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پستمن، نیل (1388)، زندگی در عیش، مردن در خوشی، ترجمه صادق طباطبایی، تهران: اطلاعات.
- جاوید، سنا و همکاران (1396)، «شناسایی و اولویت‌بندی آثار و پیامدهای منفی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی با رویکرد تحلیل سلسله‌مراتبی فازی»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، شماره 23، صص 227-240.
- روشندل اربطانی، طاهر و همکاران (1396)، «طراحی مدل مدیریت شبکه‌های اجتماعی داخلی با رویکرد فرهنگی»، مدیریت فردا، شماره 53، صص 95-110.
- شایگان، فریبا؛ عرفان‌منش، ایمان (1398)، راهبردهای ناجا برای امنیت و آرامش با بهره‌مندی از فرمایشات مقام معظم رهبری، تهران: پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی ناجا.
- شرف‌الدین، سید حسین؛ نوروزی اقبالی، محمدجواد (1395)، «راهکارهای نهادینه‌شدن تقوا در رفتار کاربران ایرانی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی»، دین و سیاست فرهنگی، شماره 1، صص 111-135.
- شریعتی، شهرزاد؛ عظیمی طرقدری، محمد (1393)، «الزام‌های راهبردی جمهوری اسلامی در مدیریت بحران جنگ نرم»، تحقیقات فرهنگی ایران، شماره 27، صص 127-148.
- شعاع کاظمی، مهرانگیز؛ مؤمنی‌جاوید، مهرآور (1393)، آسیب‌های اجتماعی نوپدید با تأکید بر تئوری‌های زیربنایی و راهکارهای مقابله‌ای، تهران: آوای نور.
- عاملی، سید سعیدرضا (1389)، مطالعات انتقادی استعمار مجازی امریکا: قدرت نرم امپراتوری‌های مجازی، تهران: امیرکبیر.
- عاملی، سید سعیدرضا (1390)، رویکرد دوفضایی به آسیب‌ها، جرائم، قوانین و سیاست‌های فضای مجازی، تهران: امیرکبیر.
- عرفان‌منش، ایمان؛ صادقی فسایی، سهیلا (1396)، «واکاوی نظری ابعاد اجتماعی و فرهنگی فناوری در بیانات رهبر انقلاب اسلامی: با تأکید بر ICTs»، تحقیقات فرهنگی ایران، شماره 1، صص 1-27.
- عرفان‌منش، ایمان؛ صادقی فسایی، سهیلا (1394)، «مبانی روش‌شناختی روش پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی»، راهبرد فرهنگ، شماره 29، صص 61-91.
- فلیک، اووه (1392)، درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.

کرامر، فرانکلین و همکاران (1394)، قدرت سایبری و امنیت ملی، ترجمه معاونت پژوهش و تولید علم، تهران: انتشارات دانشکده اطلاعات.

موسوی، سید کمال‌الدین (1389)، قدرت اجتماعی موبایل، تهران: بهینه فراگیر.

نویدینیا، منیره (1388)، امنیت اجتماعی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

هانتینگتون، ساموئل (1378)، برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی، ترجمه محمدعلی حمید رفیعی، تهران: دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی.

Braun A. & et al. (2003), *Healthcare Technologies Roadmapping: The Effective Delivery of Healthcare in the Context of an Ageing Society (HCTRM)*, Spain: European Commission.

Duggan, M. (2015), *Mobile Messaging & Social Media 2015*, Washington DC: Pew Research Center, <http://www.pewinternet.org/2015/08/19/mobile-messaging-and-social-media-2015>.

Dutton. W. H. & et al. (2003), "Broadband Internet: The Power to Reconfiguring Access", *Forum Discussion Paper*, 1 (1), pp. 1-60.

<http://farsi.khamenei.ir/search>.

<http://ispa.ir/Default/Details/fa/2094>.

<http://ispa.ir/Default/Details/fa/2030>.

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/pathology>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/7045005>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/7017081>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6985556>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6913139>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6898000>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6890496>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6769305>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6748974>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6747747>.

<https://www.yjc.ir/fa/news/6723343>.

ریکویزی

اسٹیڈیج

ایپری